

TÜRKİYE’DE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ KARŞILAŞTIĞI ENGELLER
CHALLENGES CONFRONTED BY NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN
TURKEY

Mert Mahir GÖZ¹

Öz

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de demokrasi kavramının yükselişe geçmesiyle birlikte sivil toplum kavramı yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Özellikle 1980’li yılların sonundan itibaren isminden bahsettirmeye başlayan ekonomik liberalizmin mütemmim cüzü olarak görülen siyasal liberalleşmenin bir sonucu olarak ele alınan sivil toplum kavramı aracılığıyla devletin etki alanları sınırlandırılmıştır. Günümüz itibariyle, siyasal sistemlerde daha etkin bir konum kazanmaya başlayan sivil toplum kuruluşlarının (STK) karşılaştığı birçok sorun alanı bulunmaktadır. Katılım eksikliği, mali kaynak yetersizliği, gelişkin bir demokrasi ve siyasi kültüre sahip olunamaması, ideolojilerin ön plana çıkarılması, şamil siyasi otoriteye eklenmek istenmesi ve yönetici kadroların şahsi çıkarları bağlamında STK’ları basamak tahtası gibi görmesi, Türkiye’deki STK’ların temel problemlerindedir. Bu çalışmada Türkiye’deki STK’ların karşılaştığı sorunların neler olduğu ele alınarak, bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerinin sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Sivil Toplum, Demokrasi, İktidar, Kamusal Alan, Sivil Toplum Kuruluşları.

Jel Kodlar : Jel: Z, Jel: Z0, Jel: Z00

Abstract

With the advent of democracy in our country, as well as around the world, the concept of civil society has begun to gain momentum. The impact area of the state was restricted by the concept of civil society, which has started to be discussed since the end of the 1980s, regarded as a complementary power of economic liberalism and handled as a result of political liberalism. Nowadays, there are many problem areas faced by non-governmental organizations (NGOs) that are beginning to gain a more effective position in political systems. Lack of participation, lack of financial resources, lack of being capable of having advanced democracy and political culture, bringing ideologies to the fore, incorporating them into a dominant political authority, and seeing the non-governmental organization as a stepping stone in the context of the personal interests of the executive cadres are the principal problems of non-governmental organizations (NGOs) in Turkey. The aim of this study is to go through solutions to these problems by considering the problems encountered by NGOs in Turkey.

Key Words : Civil Society, Democracy, Power, Public Space, Non-Governmental Organizations

Jel Classification : Jel: Z, Jel: Z0, Jel: Z00

¹ Öğretim Görevlisi Mert Mahir GÖZ, Bitlis Eren Üniversitesi, Güroymak Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, mmgoz@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2563-7126

GİRİŞ

Liberal demokrasi anlayışının yaygınlık kazanmasının ardından dünyada sivil toplum kavramı kendinden söz ettirmeye başlamıştır. 1980’li yılların sonlarında iktisadi zaviyeden liberalleşmenin temel unsuru olarak ifade edilen siyasal liberalleşme doğrultusunda, devletin rolü sınırlandırılarak sivil topluma devredilmiştir (Yılmaz, 2005: 36). Ülkemizde de önemi enikonu artan sivil toplum kavramı; farklı değerler sistemi ve yaşam şeklini benimseyen gruplar ile siyasal iktidar arasındaki ilişkinin nasıl tesis edileceği tartışmasını başlatmıştır.

Sivil toplum örgütlenmelerinin her politik sistemdeki etki derecesi farklıdır. Konuya bu zaviyeden yaklaşıldığında; totaliter rejimlerde STK’lardan beklenen tavır, siyasal iktidarın politikalarını meşru kılan bir hizmet unsuru olmasıdır. Demokratik rejimlerde ise STK’lar temsil ettikleri üyelerinin isteklerini siyasal sisteme ve kamuoyuna iletme işlevlerini yerine getirmektedirler. STK’lar bu işlevlerini yerine getirirken içsel ve dışsal birtakım engellerle karşılaşmaktadırlar (Özbudun: 1999: 69). Medeniyetimiz bir “vakıflar medeniyeti” olarak bilinmesine karşın Türkiye’de faaliyet gösteren STK’ların da karşılaştığı birçok engel bulunmaktadır (Şahin, 2017: 49).

Ülkemizde sivil toplumun ilerlemesini engelleyen birçok sorun alanı vardır. Tarihi, sosyal, toplumsal ve kültürel unsurlar bu engellere örnek olmakla birlikte en büyük engelin ülkemizdeki ekonomik yapıdan kaynaklandığı ifade edilmektedir. Türkiye ekonomisinin yaklaşık yüzde 70’inin devlete ait olması nedeniyle etkin ve bağımsız bir sivil toplumun oluşmadığı belirtilmektedir (Yıldırım, 2005: 34). Zira bu durum, sivil toplumu, siyasal iktidar karşısında zayıf bırakmaktadır. Oysaki Türkiye’de demokrasinin ilerlemesi için güçlü bir sivil toplum yapısına ihtiyaç vardır. Bu bağlamda STK’ların kurumsal kapsamalarının genişletilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu durum ise ancak sivil toplum örgütlenmelerinin önündeki engellerin ne olduğunun saptanıp, ortadan kaldırılmasıyla çözülebilecektir.

Bu çalışmada, Türkiye’deki STK’ların karşılaştığı engellerin neler olduğu ile ilgili genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Ülkemizde faaliyet gösteren STK’ların, yaşadıkları temel sorun alanlarının neler olduğu araştırmanın odaklandığı konulardır. Çalışma, Türkiye’deki STK’ları araştıran makale, kitap ve raporları içeren literatür taraması yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı, ülkemizdeki STK’ların karşılaştıkları engellerin neler olduğunu belirlemek ve bu engellerin ortadan kaldırılması hususunda çözüm önerileri sunmaktır.

1. TÜRKİYE’DEKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ SORUNLARI

Türkiye’de sivil toplumun gelişim göstermesindeki başat engel; merkezîyetçi unsurlarla donatılan siyasal iktidarın, sivil toplumu birçok noktada sınırlandırmak istemesidir. Bu saptama, bir noktaya kadar geçerli olmakla birlikte, STK’ların karşılaştığı birtakım sorunları açıklamada yüzeysel kalmaktadır. Öyle ki ülkemizdeki STK’ların birçok farklı alan ve konuda karşılaştıkları engeller ve

sıkıntılar vardır. Bu bağlamda çalışmada, Türkiye’deki STK’ların karşılaştıkları sorunlar ele alınmıştır.

1.1 Yasal Mevzuattan Kaynaklanan Sorunlar

Türkiye’deki STK’lar tarihsel süreç içerisinde, Cemiyetler Kanunu ve ardılı olan Dernekler Kanunu bağlamında yasal mevzuattan dolayı engellerle karşılaşmıştır. Özellikle yaşanan askeri darbeler sonrasında cunta yönetimleri sivil toplum alanını daraltmak adına yasal düzenlemeler yapmışlardır. Örneğin 1971 Muhtırası sonrası yapılan Anayasa değişikliği ile dernek kurma hak ve özgürlüğüne Cumhuriyet tarihindeki en sert sınırlandırmalar getirilmiştir. Cemiyetler Kanunu, günün şart ve gerekliliklerini karşılayamadığı gerekçesiyle kadük hale getirilerek, 1972 yılında 1630 sayılı Dernekler Kanunu yürürlüğe sokulmuştur (Özalp, 2008). Dernekler Kanunu, daha reformist niteliklere sahip olmakla birlikte sivil toplumu sınırlandıran bazı maddelerin geçerliliklerini korumaya devam ettikleri ifade görülmüştür (Dernekler Kanunu, 1972: 4-13).

STK’ların mevzuattan dolayı yaşadığı sıkıntılara bir başka örnek olarak 1983 yılında kabul edilen 2908 sayılı Dernekler Kanunu’ndaki kısıtlayıcı hükümler gösterilebilir. Çünkü söz konusu yasada, dernek kurma hakkının herkese tanındığı ifade edildikten sonra, “ancak” diye başlayan diğer maddelerde kimlerin dernek kuramayacakları detaylı şekilde belirtilmiştir. Kurulması yasak olan dernekler ve gerçekleştirilmesi sınırlanan faaliyetler, kanunun 5. ve 6. maddelerinde hükme bağlanmıştır. Ayrıca derneklerin, yürüttüğü uluslararası ilişkiler kısıtlanmış ya da bakanlar kurulunun iznine tabi kılınmıştır. Bu ve benzeri hükümler derneklerin gelişip yaygınlaşmasına engel teşkil etmiştir (Eroğul, 2005: 18). Esasen 2908 sayılı Dernekler Kanunu, 1988, 1991 ve 1997 yıllarında yeniden düzenlense de, uygulamada STK’ların yaşadığı sorunlara yeterli düzeyde çözüm olamamıştır.

1982 Anayasası çerçevesinde hazırlanan 2908 sayılı Dernekler Kanunu, AB müktesebatına uyum doğrultusunda 04.11.2004 tarihinde yürürlükten kaldırılarak, 5253 sayılı Dernekler Kanunu yürürlüğe konulmuştur. AK Parti iktidarı döneminde yeniden düzenlenen Dernekler Kanunu (2004) ile örgütlenme serbestiyeti ve uluslararası hukuk bağlamında kanun şekillendirilmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda tescil, denetim, varlık yönetimi gibi birçok konuda dernekler için görece daha uygun şartlar sunulmuştur. AB tarafından yürütülen pek çok araştırma projesinden çıkan sonuçlar da bu doğrultudadır. Örneğin 23 Kasım 2004’de yürürlüğe giren Yeni Dernekler Kanunu doğrultusunda STK’lar adına birçok kısıtlayıcı hüküm yumuşatılmıştır. Bununla birlikte kanuni düzenlemeler değerlendirildiğinde birtakım bürokratik engellerin halen varlığını koruduğu görülmektedir (www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/11/20041123.htm- (Erişim: 13.02.2022)).

1.2. Mali Yetersizlik Nedeniyle Karşılaşılan Sorunlar

STK’ların karşılaştığı bir diğer sorun alanı finansman problemdir. Teorik zaviyeden değerlendirildiğinde STK’ların, siyasal iktidardan bağımsız hareket eden yapılar olduğu ifade edilmektedir. Fakat STK’ların bu hedefe ulaşmaları ve kuruluş ilkeleri doğrultusunda hareket etmeleri

için mali yapılarının belli bir yeterlilik düzeyinde olması gerekmektedir (Karakuş, 2006: 91). Bu bağlamda düşünüldüğünde; özellikle gündem belirleme ve politika oluşturma hususunda etkinliği belirleyen başat hususlardan biri olarak ekonomik sıkıntılar karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’deki STK’ların da karşılaştıkları önemli sorunlardan biri ekonomik yetersizliklerdir. Öyle ki ülkemizdeki STK’ların yaklaşık yüzde 85’i ekonomik anlamda desteğe muhtaç haldedir. Bu nedenle de amaçladıkları faaliyetleri gerçekleştirememektedirler. Ülkemizdeki STK’ların neredeyse tümü, katkıda bulunmayı düşündükleri alana katkı sağlayabilecek maddi imkanlara sahip değildir. Ülkemizdeki STK’ların pek çoğu öz kaynakları olmadığından, kendilerine yapılacak bağışlara muhtaç durumdadırlar (Özdemir, 2009: 202). Yasal düzenlemeler yoluyla devlet tarafından son derece sınırlandırılan STK’ların kaynak bulma imkânları, Anayasal düzenlemelerle bir nebze genişletilmiş olursa da bu konuda hala sorunlar devam etmektedir. En yaygın gelir kaynağı olan üye aidatları, STK’lara yapılan üyeliklerin az olması nedeniyle yeterli düzeyde olmamaktadır. Birçok STK; personel, merkezi iribat bürosu, araç, gereç ve ulaşım giderlerinden dolayı ekonomik anlamda sıkıntı çekmektedir. Bu hususta devlete ve özel sektöre de bazı sorumluluklar düşmektedir. Sermaye sahiplerini STK’lara destek vermesi için vergi indirimi gibi teşvikler sağlanabilir.

Sonuç olarak Türkiye’deki STK’ların kapasitelerini arttırmada desteğe ihtiyaçları olduğu görünen bir gerçektir. Nitekim AB de aday ülke STK’larına ciddi oranlarda kaynak sağlamaktadır. Çünkü STK’lardaki ekonomik yetersizlik, sivil inisiyatifin faaliyetlerini sınırlayarak, siyasal alanın etkisi altında kalmadan hareket edebilmelerini engellemektedir. Hali hazırdaki mali durum ve insan kaynağı muhtevası müspet yöne evirilmedikçe, STK’ların kamu yararına yönelik amaçlarını gerçekleştirebilmeleri mümkün gözükmemektedir. STK’ların ekonomik şartlarının düzeltilmesi amacıyla, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devlet finansmanından kendilerine aktarılan pay enikonu arttırılmaktadır. STK’ların kapasitesinin farkına varan devletlerin, STK’lardan endişe etmek ve onları kısıtlamak yerine, onlara önemli mali destekler sunması, STK’ların devletler tarafından finanse edilmesi hususunda tartışmaları da beraberinde getirmektedir (Şahin, 2007: 159).

Devlet tarafından “Kamu Yararına Çalışan” dernek statüsü verilerek başta ekonomik olmak üzere birçok bakımdan bazı STK’ların desteklendiği sistem, siyasal alanın, sivil alanı tahakkümü altına aldığı bir “lütuf sistemi” olarak eleştirilmektedir. Çaha’ya (2007) göre de Türkiye’de resmi politikalara yakın durmaya çalışan bazı STK’lar, “kamu yararına çalışan” kuruluş statüsüne sahip olup, devletin olanaklarından yararlanmayı amaçlamaktadır. Oysaki kamu yararına hareket etmek, STK’ların varlık amaçlarından biri olmalıdır. Ancak ülkemizdeki bazı STK’lar, yaşadıkları mali sorunlar nedeniyle devletin ekonomik desteğine ihtiyaç duymakta, bu nedenle de “kamu yararına çalışan” kuruluş statüsüne sahip olmayı istemektedir.

STK’lar amaçları doğrultusunda hareket edebilmek adına öz kaynakları haricinde ek kaynaklar sağlayabilmek kapasitelerini arttırmalıdır. Bilhassa toplumsal olaylar bağlamında enikonu artan

sponsorluk faaliyetleri, STK’lar zaviyesinden önemli bir mali kaynak olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Türkiye’nin en önemli gelir kaynağına sahip vakıflarından biri olan Türkiye Eğitim Vakfı’nın (TEV) gelir kaynakları; vasiyet ve hibe yoluyla bağışlar, şahıs ve kurum bağışları ile TEV çelenk ve mutlu gün bağışlarıdır. Devletten herhangi ekonomik destek almayan vakıf, hayırseverlerden elde edilen mali desteği yaklaşık dört bin fonda değerlendirerek, burslara dönüştürüp eğitime katkıda bulunmaktadır (www.tev.org.tr/bagis/tr- Erişim: 21.02.2022).

1.3. Toplumsal Altyapıdan Kaynaklanan Sorunlar

Ekonomik sorunlar kadar önemli bir başka sorun alanı ise ülkemizdeki toplumsal altyapı eksikliklerinden doğan sorunlardır. Demokratik bir sivil toplumun tesis edilmesinde toplum merkezli engellerin temelinde, demokrat ve özgürlükçü düşüncenin bireyler tarafından içselleştirilme düzeyi ve STK’ların örgütsel ve yapısal nitelikleriyle ilgili sorunlar yatmaktadır. STK’ların örgütsel ve yapısal nitelikleriyle alakalı problemlerin bir bölümü siyasi iktidar karşısındaki duruşlarıyla ilgiliyken, geri kalan sorunlar ise örgütleniş biçimlerindeki hiyerarşik yapılarıyla ilgilidir (Tosun, 2005: 237).

Siyasal kültür, kurumsallaşma düzeyi düşüklüğü ve kurum kültürünün tam olarak gelişmemiş olduğu Türkiye toplumu, Avrupa’daki gibi kendi kendini örgütleyen bir niteliğe sahip olamamıştır. Türk siyasal kültüründe yer etmiş olan “Vatandaş, devlet için vardır” düşüncesi çerçevesinde siyaset kurumu, birey üzerinde tahakküm kurarak neredeyse her alana şamil olmuştur. Toplumda hâkim anlayış olan paternalist “Devlet Baba” imgesi; Türkiye’de sivil toplumun ileri bir demokrasiye sahip olmaması, şehir medeniyet ve kültürünün gerekli ölçüde gelişkin olmaması ve geleneklerin de tesiriyle, çoğu şeyin devletten beklenmesine neden olmuştur (Sarıbay, 2000: 62; Uluç, 2012: 12). Bu iki unsur, sivil toplum ile demokrasinin ilerlemesini engellemiş ve sosyal sermayenin zayıf kalmasına yol açmıştır.

Fukuyama (2005), ülkelerin toplumsal açıdan gelişim gösterebilmeleri için güven duygusuna sahip olmaları gerektiğini belirtmiştir. Güven duygusunun olmadığı toplumlarda sosyal refahın da olmayacağını ifade eden yazara göre, sosyal sermaye zaviyesinden ileri düzeyde olan toplumlar, iktisadi açıdan da ilerleme gösterebilmektedirler. Nitekim ülkemizde demokrasinin tam olarak gelişmemesinde, yönetsel ve politik kültür bağlamında “birey” sorunu karşımıza çıkmaktadır. Fukuyama, “*The Trust*” adlı kitabında otoriter siyasal iktidarlar ile gelişmemiş sivil toplum yapılarının temel sebebi olarak “ailecilik” yaklaşımını göstermiştir. Yazara göre, bireyi bağımlı kılan geleneksel aile normları, toplumsal gelişime ve insanların yaratıcı faaliyetlerine engel oluşturmaktadır. Yakın çevresi haricinde kimseye güvenmeyen kişiler, gönüllü sivil beraberlikler oluşturamamaktadırlar. Çıkar olgusunun; mesleki görev bilinci ve toplu halde yaşamaya yönelik bilinç gibi etik değerlerden üstün görüldüğü toplumlarda “nepotizm” denen akraba kayırmacılığı, sosyal yapıya zarar vermektedir (Vergin, 2000: 19).

Ülkemizde, Cumhuriyet’in kuruluşundan beri özgürlükçü bir kültürün tam olarak yaygınlaştığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Temel hak ve özgürlüklerin sadece yasalarda yer alması yeterli olmamakta, toplumdaki bireyler tarafından da ahlâki birer ilke olarak benimsenmeleri gerekmektedir. Çünkü toplum tarafından benimsenmeyen yasaların uygulanması da zor olmaktadır. Yasaların toplumca benimsendiğini anlamanın en iyi ölçütü, onların birer ahlâki ilke olarak görülmesi ve yasa ihlallerinin toplumun tepkisini çekmesidir (Atiker, 2001: 18-19; Arslan, 2001: 33-34).

1.4. Siyasal İktidar İle Olan İlişkilerden Kaynaklanan Sorunlar

Siyasi iktidarın; şeffaflıktan uzak katı bir yapıda olması, belli bir ideolojik yapıya sahip olması, sivil toplumu bir tehdit olarak görmesi ve onu mümkün olduğunca kısıtlamak istemesi STK’ların siyasi ilişkilerinden doğan sorunlar olarak ele alınabilir. Siyasi iktidarların, STK’lara baskı uygulaması çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Örneğin siyasi iktidar, STK’ları doğrudan kapatabilecekleri gibi, mali kaynaklarını kısıtlayarak onları işlevsiz hale getirme yoluna da gidebilmektedirler. Demokratik yönetimlerde bu baskı tipi, daha dolaylı yollardan uygulanabilmektedir (Gümüş, 2014: 547-548). Yani STK’ların, siyasi iktidarlar özelinde karşılaştığı sorunların temelinde, siyasi iktidarların, demokrasinin gereklerine ve hukuk devleti prensiplerine uymaması yatmaktadır.

Siyasal iktidarlar; çoğu STK açısından mücadele edilmesi gereken, sınırlayıcı, “kötü” bir egemen olarak algılanırken, STK’lar da, siyasi iktidarlar nezdinde tehdit arz eden yapılar olarak görülmektedir. Bu kutuplaşma, Anayasa ve yasalara da yansımıştır. Daha öncede bahsedildiği üzere STK’ların önündeki engellerin Anayasal ve yasal dayanakları önemli ölçüde kaldırılmıştır. Bununla birlikte beklenen radikal reformların tam anlamıyla gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Öncelikle siyasi iktidarlar ile sivil toplum örgütlenmelerinin bazı statükoları aşmaları gerekmektedir.

Siyasi iktidarın resmi bir ideolojiye sahip olması da, gelişkin bir sivil toplumun oluşmasını engelleyen durumlardan biridir. Belli bir ideolojiye haiz siyasi iktidar, toplumun belli kesimlerine karşı koruma refleksi geliştirebilir. Siyasi iktidar böylesi bir refleksin sonucu olarak, tarafsızlığını yitirebilir. (Hira-Şan, 2009). Örneğin 1990’lı yılların ortalarında Türkiye’de, bazı STK’lar da popüler simgeler, eylemler ve toplantılar yoluyla, devletin resmi ideolojisini kamusal alanda üretmesine destek olmuşlardır. Oysaki sivil toplum oluşumlarının bu şekilde siyasal iktidara çok yakın olması onların varlık sebeplerinden biri olan, demokrasiye katkı misyonlarının sorgulanmasına neden olur (Bayraktar, 2005: 22).

STK’ların karşılaştığı bir başka sorun ise Türkiye’de fanatizme ulaşan düzeydeki partiler ve patronaj ilişkileridir. Bilindiği üzere ülkemizdeki STK’lar belirli bir siyasi görüş, parti veya ideolojinin yan kuruluşları gibi hareket etmektedirler. Bu ise STK’ları siyasi otoritenin tahakkümü altına alarak, toplumda STK’lara olan güveni sarsmaktadır.

STK'ların yönetici ya da üyeleri arasında siyasete girmek isteyenler olabilir. Hatta STK tecrübesi doğrultusunda daha üretken ve insan ilişkilerinde daha başarılı olmaları ihtimal dâhilinde olan gönüllüler ve yöneticiler siyasete önemli katkı sağlayabilirler. Ancak STK'lar birilerinin şahsi çıkar ve siyasi ikbal elde etmek için kullandığı bir araca dönüşmemelidir. Aksi takdirde STK'lara duyulan güvende sorgulanır hale gelecektir. Oysaki halkın şikayet ve taleplerini ilgili mercilere; siyasi partilerin arka bahçesi olmayan, bağımsız ve hukukun üstünlüğüne inanan STK'lar iletebilir.

Sonuç olarak STK'ların siyasi iktidar ile olan ilişkilerinden kaynaklanan sorunlarının, genellikle siyasal iktidar karşısındaki konumlanışlarına ve kendi bürokratik-merkezi örgütlenmeleriyle ilgili olduğu görülmektedir. STK'lar devletle dört farklı biçimde ilişkiye girebilir. Bunlar:

- 1) Devlete eklenip ve rant dağıtma mekanizmasından daha fazla paya sahip olmak,
- 2) Devletle ilişki içerisinde olmakla birlikte ondan bağımsız şekilde faaliyet göstermek,
- 3) Devletin karşısında tavır ortaya koyarak, ona karşı mücadele etmek,
- 4) Devleti görmezden gelerek faaliyetlerini sürdürmek şeklinde gerçekleşebilir (Atauz, 2001).

Ülkemizde, devlet ile STK'lar arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında, yukarıda bahsedilen bu dört ilişkiyi görmekteyiz. Bunlar arasında, devletle ilişki içerisinde olmakla birlikte ondan bağımsız şekilde faaliyet göstermek yaklaşımı, ülkemizdeki demokratikleşme süreci zaviyesinden ideal ilişki türü olarak görülebilir.

STK'ların yaşadığı birçok sorununun çözümü noktasında, halen devlet imkanlarına ihtiyaç duyması STK'lar ile siyasal iktidarlar arasındaki ilişkilerin artmasına neden olmaktadır. Ancak bu ilişkilerin toplumsal fayda gözetilerek kurulması gerektiği unutulmamalıdır. STK'ların yönetici kadrolarının, şahsi çıkarları uğruna için her yolu mubah görmeyerek, hiçbir siyasi partinin sultası altına girmemeleri gerekmektedir.

Ülkemizde devleti model alan bir grup STK'nın merkezi-hiyerarşik bir yapılanma içerisinde oldukları dikkat çekmektedir. Oysa müzakereci demokrasi ve demokratik meşruluğun gelişim gösterebilmesi için toplumda enikonu artan “öteki”lerin kimlik ve normlarını, “kendininki” kadar meşru ve kabul edilebilir gören özgürlük anlayışını teminat alan bir iklimin oluşturulması gerekmektedir. Sivil alanın demokratikleşmesi; bireylerin STK'lara gönüllü olmakla beraber eleştirel ve özerk yurttaşlık esasıyla dahil olmalarından geçmektedir.

1.5. Örgüt İçi İlişkilerden Kaynaklanan Sorunlar

BM Ana Sözleşmesinde Non-Governmental Organizations (NGO) “hükümet dışı kuruluşlar” olarak ifade edilen STK'lar, Amerika'da özel gönüllü kuruluşlar ya da kar amacı taşımayan üçüncü bir sektör olarak tanımlanmaktadır (Bayhan, 2005: 7). Vatandaşların ortak bakış, çıkar, duyarlılık, talep ve beklentilerini gerçekleştirebilmeleri adına bir araya gelerek hükümet dışındaki alanlarda meydana getirdikleri STK'lar sayesinde yurttaşlar seçimden seçime salt oy vermenin ötesinin

geçebilmektedirler. Yatay denetimler yoluyla karar alma mekanizmalarına katılan vatandaşlar, STK’lar sayesinde etrafında olup bitenlere karşı duyarlı hale gelmektedirler (Kongar, 1997: 109). Bu bağlamda STK’ların politika belirleme ve etkileme mekanizmaları, sivil toplum bilincinin yükselmesi ve STK’ların kurumsallaşmasıyla beraber daha da gelişecektir. Dolayısıyla STK’ların öncelikle kendi içlerindeki sorunları çözüme kavuşturmaları gerekmektedir. Kendi örgüt yapılarında özgürlük ve çoğulculuk gibi değerleri benimseyememiş STK’ların demokratikliğinden bahsedilemeyeceğinden, faaliyet gösterdikleri ülke demokrasilerine bir katkıda bulunmaları söz konusu olmayacaktır.

Sivil toplumun demokrasi düzeyinin belirlenmesindeki işlevsel ölçütlerden biri, sivil toplum unsurlarının kendi içerisinde çoğulculuğa olanak tanıyıp tanımama durumunun saptanmasıdır. Kamusal alanda sivil örgütler ve gruplar ne denli yaygınlsa, farklılıklar ne derecede yaşam alanı bulabiliyorsa ve birbirleri üzerinde tahakküm oluşturmadan beraber yaşamayı başarabiliyorlarsa, sivil toplum o ölçüde demokratiktir (Tosun, 2001: 152-153). Bu zaviyeden sivil toplum, “mutlak hale getirilmiş bir gerçeklikten ziyade, kendi muhtevasında karşılıklı olan diyalektik bir bütünlüğü” (Sarıbay, 2001: 27) ifade etmektedir.

Sivil toplum unsurlarından beklenen işlevleri gerçekleştirmeleri ve sivil toplumun ilerlemesi, örgüt içi ve örgütler arası ilişkilerde demokrasiyi içselleştirmeleriyle mümkün olabilir (Abay, 2009: 74). Bunun yanı sıra demokrat kişiliklerin bireyler tarafından içselleştirilme derecesi de gelişkin bir sivil toplumun oluşmasına katkı sunacaktır. Demokratik değerleri özümsemiş birey, inisiyatif kullanabilmeyi, gerektiğinde kendini eleştirebilmeyi, ampirik bir anlayışa sahip olmayı, basiretli ve açık görüşlü olmayı, hoşgörülü ve sorumluluk duygusuna haiz olmayı gerektirir (Tosun, 2005: 139). STK’lar nasıl ki denetlenebilir ve şeffaf bir siyasal iktidar istiyorlarsa kendileri de bu unsurları yerine getirmelidir. Ancak bazı STK’lar örgütlerine dair bilgileri paylaşmamakta, şeffaflık ilkesine aykırı hareket etmektedirler. Ayrıca STK yöneticileri, yürütmüş oldukları faaliyetleri hakkında üyelerine ya da kamuoyuna bilgi vermekten kaçınmaktadırlar.

Sivil toplumun unsurları olan dernek, vakıf gibi yapılar tarafından, devletin sebep olduğu olumsuzlukların ortadan kaldırılması gerekirken, aksine bu olumsuzlukların STK’lar eliyle meşrulaştırıldığı görülmektedir. Bu durum doğal olarak STK’ların varlık sebeplerinin ve meşruiyetlerinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Katılım işlevi sağlaması beklenen bu yapıların, kendi muhtevalarında katılıma imkan sunmamaları, örgüt yöneticilerinin, yönetime geldikten sonra işgal ettikleri makamdan ayrılmak istememeleri ve şahsi çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri, “*Oligarşinin Tunç Kanunu*” nun bu örgütsel yapılar içerisinde de son derece etkin olduğunu gözler önüne sermektedir. Öyle ki çoğu STK’nın yönetim kurulu kanunda belirtilen takvim haricinde bir araya gelmedikleri görülmektedir. Bu durum örgüt içerisinde yönetici/lider sultasına neden olarak, sivil toplum değerleriyle çelişmektedir. Yine örgüt içi rekabet ve maddi nedenler STK’ları varoluş amaçlarından uzaklaştırmaktadır.

STK üyeleri ve gönüllülerinin kendilerinden beklenen sosyal hizmeti yapabilmeleri için gerekli olan bilgi ve birikimine sahip olmamaları da STK'ların karşılaştığı önemli örgüt içi sorunlardan biridir. Nitekim STK üyelerinin çok azı birbirini tanımakta ve bu nedenle aralarında etkin iletişim kurulamamaktadır.

Sivil toplumun bağımsız bir nitelik kazanıp, daha ileri bir demokrasi anlayışı sunmasının önündeki engellerden biri de ülkemizde her dönem görülen rant dağıtma mekanizmasıdır (Tosun, 2005: 136). Küçükömer de (2013: 41-43), “*Düzenin Yabancılaşması*” eserinde, Türkiye'nin son derece ağır işleyen katılaşmış bürokratik yapısının, ülkedeki sivil toplumun ilerlemesine bir engel teşkil ettiğini ifade etmiştir. Türkiye’de STK yöneticiliği; şahsi reklam ve tanıtımını yapma, algı oluşturma, çevre ve maddi imkanlar edinme gibi amaçlarla yapılmak istense de aslında amatör ruhunu kaybetmemiş, profesyonellerce yapılmalıdır.

STK'lardan beklenen, ülkedeki demokrasi seviyesinin daha üst düzeylere çıkarılmasına destek olmaları ve toplumsal sorunlara yönelik çözümler sunabilmeleridir. Bunun için STK'lar birtakım yöntemlere başvurabilirler. Bunlar; rapor sunma, imza toplama, doğrudan görüşmelerde bulunma, bildiri yayınlama, kulis yapma, gösteriler organize etme, kitle iletişim araçlarıyla kamuoyunu bilgilendirme ve yönlendirme şeklinde ifade edilebilir. Bu yöntemlerin etkili sonuçlar verebilmesi; yöneticilerin, yetkin kişilerden oluşması ve yönetici kadroların örgütün misyonunu içselleştirmesine bağlıdır. Türkiye’de bilhassa 1990’lı yıllarla birlikte sivil toplumun siyasallaştırılması, STK yönetici kadrolarının sivil toplum örgütlerini, siyaset sahnesine geçişleri için bir basamak taşı olarak görmelerine neden olmuştur. Oysa gönüllülük esasınca hareket eden örgütlerde yöneticilik yapanlar, kuruluşun misyon ve vizyonuna sadık olmalıdır. Örgütün menfaatlerini, kendi şahsi menfaatlerinin üzerinde tutması gereken yönetici kadrosu ayrıca örgütün amaçlarını en doğru biçimde aktarabilecek iletişim becerisine haiz olmalı ve örgütün amaçları ile yönetici kadrosunun amaçlarını birleştirebilmelidir (Karakiraz ve Kutanis, 2013: 236).

Örgüt yönetiminde rastlanan sorunlardan biri de karar alma mekanizmalarının son derece yavaş işlemesidir. STK'lardaki bu hantal yapı üyeler ile yöneticiler arasındaki bağı zayıflatmaktadır. Ayrıca ülkemizdeki çoğu STK'nın net bir misyon ve vizyonunun olduğunu söylemek de güçtür.

STK'larda örgütsel anlamda karşılaşılan sorun alanlarından bir diğeri; STK gönüllülerinin, örgütle ilgili birçok durumdan haberdar olmamalarıdır. Bu nedenle örgütün amaçlarının içselleştirilememesi, faaliyetlerine katılım gösterilmemesi ve son kertede örgüte yabancılaşma gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Oysaki sivil toplum, STK üyeleri kendilerini gönüllü ve sorumlu katılımcılar (Walzer, 1992: 82) olarak hissettikleri düzeyde demokrasi idealine erişebileceklerdir.

Demokratik meşruluğun en önemli unsurlarından biri olan sivil toplum, üyelerinin fikirlerini, tutumlarını, norm ve değerlerini özgür bir şekilde sergileyebilmelerine yardımcı olan alandır. Eğer sivil toplumu teşkil eden yapılar demokrasi zaviyesinden birer eğitim kurumu gibi hareket ediyorsa,

yani karar alma süreçlerini ve seçimlerini demokratik bir zeminde gerçekleştirebiliyorlarsa, o halde demokratik niteliği sahip oldukları ifade edilebilir. Oysaki STK’ya aidiyet duygusunu geliştirmek maksadıyla gönüllüleri bilgilendirmek hususunda pek çok metot vardır. Kültürel etkinlikler, geziler, sportif faaliyetler bunlardan bazılarıdır. Böylece bir yandan STK’lara katılım oranında yükselme olurken diğer yandan STK’nın amaç ve faaliyetleri üyelere rahatlıkla aktarılacaktır.

1.6. Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İlişkilerden Kaynaklanan Sorunlar

Yapısal ve örgüt içi sorunların yanı sıra STK’lar arası iletişim ve işbirliği konularındaki eksiklikler bir diğer sorun alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. STK’lar birçok hususta işbirliği yapabilmeleri için gerekli olan ortak platformlar ve ağların hala sağlanamamış olması önemli bir niteliksel eksikliği göstermektedir. STK’lar arasında rekabetten kaynaklanan çatışmaların yaşanması kaçınılmaz olsa da, bunun STK’lar arasında işbirliği yapma imkânlarını ortadan kaldıracak düzeyde ben-merkezci bir tavırla sürdürülmesi ciddi bir sorun oluşturmaktadır (Baybora, 2010: 34).

Sivil toplum, bir yönüyle farklılıklar arasında uyumlu bir birlikteliği ifade etmektedir. Farklılıkların zenginlik olarak görülmediği hallerde, toplumlar parçalanabilmektedir. Toplumdaki farklılıkların birer birleştirici harç ve zenginlik olarak görülmesi gerekmektedir. Bu noktada toplumu yönlendirebilecek olan STK’lara önemli rol düşmektedir. STK’ların bu birleştirici rolü eksiksiz bir şekilde yerine getirebilmeleri için öncelikle kendi aralarında hoşgörü iklimi tesis etmeleri gerekmektedir. Ancak ülkemizde bazı STK’lar maddi ve manevi imkanlardan daha fazla yararlanabilmek için birbirleriyle rekabet etmektedirler. Bu rekabet nedeniyle varlık sebeplerini dahi göz ardı ederek hareket eden STK’lar arasında hoşgürsüzlük, iletişimsizlik ve çatışma iklimi ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Günümüzde etki alanı oldukça genişleyen STK’ların karşılaştığı sorunlar da çeşitlenerek artmıştır. Batı demokrasilerinde STK denince, devletten bağımsız, kendi ayakları üzerinde durabilen gönüllü kuruluşlar akla gelmektedir. Demokrasinin ilerlemesi ve kamu yararı için faaliyet gösteren STK’ların karşılaştığı birçok sorun bulunmaktadır. Bunlar yasal mevzuattan kaynaklı sorunlar, ekonomik sorunlar, örgüt içi ve örgütler arası ilişkilerden kaynaklı sorunlar, siyasi iktidar ile olan ilişkilerden doğan sorunlar ve demokrasi eksikliğinden kaynaklanan sorunlar şeklinde ifade edilebilir.

Türkiye’deki STK’ların karşılaştığı sorunların başında yasal mevzuattan kaynaklanan engeller gelmektedir. Özellikle 2908 sayılı Dernekler Kanunu ile hareket alanı oldukça daraltılan STK’lar, yasal mevzuat nedeniyle birçok engelle karşılaşmışlardır. STK’ların üzerinde “*Demokles’in Kılıcı*” gibi duran 2908 sayılı Dernekler Kanunu, AB müktesebatına uyum çerçevesinde kaldırılarak 5253 sayılı Dernekler Kanunu yürürlüğe sokulmuştur (Yılmaz, 2005: 172). Dernekler Kanunu’nda yapılan bu düzenlemelerle STK’ları ilgilendiren birçok şart, daha uygun hale getirilmiştir. Bununla birlikte Dernekler Kanunu maddelerinin, STK’ların ortak görüşlerine başvurularak daha uygun hale

getirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda STK'lar tarafından konferanslar yapılmalı, bildirimler sunulmalı, pek çok değişik kesimden gruplar bir araya getirilerek, farklı düşüncelerin ortaya konulduğu platformlar oluşturulmalıdır.

Ülkemizdeki STK'ların yaşadığı sorunlardan bir diğeri ise finansman sorunudur. Ülkemizdeki STK'ların neredeyse tümü, ekonomik olarak sıkıntı yaşamaktadır. Ülkemizdeki STK'lar, yeterli düzeyde öz kaynaklara sahip olmadığından, kendilerine yapılacak bağışlara muhtaç kalmaktadırlar (Özdemir, 2009: 202). STK'lar'ın ekonomik olarak kendilerine yetememeleri, devlet tarafından finanse edilmeleri sonucunu doğurmaktadır. Devlet tarafından finanse edilen STK'ların, devlet karşısında bağımsız hareket edebilme alanları sınırlanmaktadır. Bu durumun ortadan kaldırılması için STK'ların ekonomik anlamda kendi kendilerine yetecek finansman kaynakları oluşturmaları gerekmektedir.

Ekonomik sorunlar kadar önemli bir başka sorun alanı ise ülkemizdeki toplumsal altyapı eksikliklerinden doğan sorunlardır. Ülkemizde, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri özgürlükçü bir kültürün tam olarak yaygınlaştığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Yasalar toplum tarafından tam olarak benimsenmediği takdirde uygulanması da yetersiz kalmaktadır. Siyasal kültür, kurumsallaşma düzeyi düşüklüğü ve kurum kültürünün tam olarak gelişmemiş olduğu ülkemizde, Batı'daki gibi kendi kendini örgütleyen, gelişkin bir sivil toplum yapısı tesis edilememektedir. Temel hak ve özgürlüklerin sadece yasalarda yer alması yeterli olmamakta, toplumdaki bireyler tarafından ahlâki birer ilke olarak benimsenmeleri gerekmektedir.

Türkiye'de, STK'ların karşılaştığı bir başka sorun ise partililik ve patronaj ilişkileridir. Bilindiği üzere ülkemizdeki STK'lar belirli bir siyasi görüş, parti veya ideolojinin yan kuruluşları gibi hareket etmektedirler. STK'ların, siyasi iktidar ile olan ilişkilerinden kaynaklanan sorunların, siyasi iktidar karşısındaki konumlanışlarına ve kendi bürokratik-merkezi örgütlenmeleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum ise STK'ları, siyasi otoritenin tahakkümü altına sokarak, STK'ların bağımsız niteliklerine olan inancı azaltmaktadır. STK'ların yöneticileri arasında siyasete girmek isteyenler olabilir. Ancak STK'lar, yöneticilerinin şahsi çıkar ya da siyasi ikbal elde etmek için kullandığı bir araca dönüşmemelidir. Bu bağlamda STK'lar, varlık amaçları olan, ülke demokrasisinin geliştirilmesi ve kamu yararı gibi varlık amaçları bağlamında kurumsallaşabilme gerekliliğini yerine getirmelidir.

STK'ların baş etmek zorunda kaldığı bir diğer sorun alanı ise örgüt içi ve örgütler arası ilişkilerden kaynaklanan sorunlardır. Örgüt içi demokrasi eksikliği, lider sultası, yönetici kadro arasındaki çekişme, şeffaf olmayan yönetim tarzı gibi durumlar, STK'ların varlık amaçlarından biri olan demokrasi prensibiyle uyumsuzdur. Bu bağlamda meşruiyetleri sorgulanmaya başlanan STK'lar, varoluş amaçlarından uzaklaşmaktadırlar. Oysa gönüllülük esasınca hareket eden örgütlerde yöneticilik yapanlar, kuruluşun misyon ve vizyonuna sadık olmalıdır. Örgütün menfaatlerini, kendi şahsi menfaatlerinin üzerinde tutması gereken yönetici kadrosu ayrıca örgütün amaçlarını en doğru

biçimde aktarabilecek iletişim becerisine haiz olmalı ve örgütün amaçları ile yönetici kadrosunun amaçlarını birleştirebilmelidir (Karakiraz ve Kutanis, 2013: 236).

Yukarıda bahsedilen sorunlar, Türkiye’de çok çeşitli alanlarda faaliyet yürüten STK’larda sıklıkla karşılaşılan bir sorun alanlarıdır. Bu sorun alanları bütünüyle ele alındığında, Türkiye’de Batılı anlamda STK’ların ortaya çıkması zaman alacak bir konu gibi görülmektedir. Amacına ulaşmak isteyen her STK, sosyo-ekonomik alt yapısını oluşturmalı, gelir kaynaklarını iyi belirlemeli, devletle ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği ve bağlantısını sağlam temele oturtmalı, amaç ve hedeflerini topluma ve hedef kitlesine doğru aktarmalı ve diğer STK’lar ile irtibatını ve üst örgüt yapısını sağlam temellere oturtmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abay, A.R., (2009) Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri, www.iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/pdf
- Akpınar, Gönenç A., (2001) Sivil Toplum, Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi, Alt Kitap, İstanbul
- Aslan, S., (2010) Türkiye’de Sivil Toplum, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt;13 Sayı;9, s;260-283
- Atar, Y. (1997) Demokratik Sistemde Sivil Toplumun Fonksiyonu ve Sivil Toplum-Devlet Düalizmi, Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı, Sayı;18, s;98-105
- Atauz, A. (1997) Sivil Toplum ve Devlet, Ağačkakan, Sayı;32, s;1-19
- Atiker, E . (2012) Sivil Toplum Perspektifleri, İstanbul University Journal of Sociology Cilt;31, s;13-20
- Baybora, D. (2010) Çalışma Yaşamında Yaş Ayrımcılığı ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Yaş Ayrımcılığı Düzenlenmesi Üzerine Çalışma, Toplum Dergisi, Sayı;24, s;30-34
- Bayhan, V. (2005) Türkiye’de Sivil Toplum Örgütleri, Demokrasi Ve Patronaj, Sunar, Lütfi (Ed.), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul
- Bayraktar, S. U. (2005) Hangi Sivil Toplum, Nasıl Bir Demokrasi? 1990’ların Türkiye’sinde Sivil Toplum(Lar), Sivil Toplum Dergisi, Cilt:9, Sayı;3, s;9-24
- Çaha, Ö. & Çaylak, A., & Tutar, H. (2013) Tr-2a Bölgesi Sivil Toplum Kuruluşları Profili, Kars Ardahan Ağrı ve Iğdır İlleri, Serka Yayınları, Ankara
- Çaha, Ö., (2003) Aşkın Devletten Sivil Topluma Geçiş, Kültür Yayınları, İstanbul
- Çelik, A. & Aykanat, Ş. (2006) Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidarı Etkileme Yöntemleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt;16, Sayı;2, s;215-226

- Fukuyama, F. (2005) Güven, Sosyal Erdemler Ve Refahın Yaratılması. (Çev: A. Buğdaycı), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara
- Gümüş, A.T., (2014) Demokrasilerde Sivil Toplum ve Devlet–Sivil Toplum İlişkisinde Karşılaşılabilecek Sorunlar, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt;18, Sayı;3, s;529-572
- Hira, İ. & Şan, M.K., (2009) Türkiye’de Sosyo-Politik Sistem ve Sivil Toplum Arayışları, www.sosyoloji.sakarya.edu.tr/turkiyedesosyopolitiksisitemvesiviltoplum.pdf
- Karakiraz, A., & Kutanis Ö. (2013) Gönüllü Kuruluşlarda Liderlik, Ed. Sarkyaya M., Gazi Kitapevi, Ankara
- Keane, J., (1994) Demokrasi ve Sivil Toplum, (Çev. Nemci Erdoğan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Kongar, E. (1991) Sivil Toplum ve Kültür, Sivil Toplum, Türkiye Sosyal Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul
- Küçükömer, İ., (2013) Sivil Toplum Yazıları, Profil Kitap, istanbul
- Özbudun, E.. (1999) Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon, (Ed. Elisabeth Özdalga, Sune Persson), Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Şahin, M. (2007) Kamu Ekonomisi ve Sivil Toplum Kuruluşları, Seçkin Yayınevi, Ankara
- Tosun, G. (2001) Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım, Ege Akademik Bakış, Cilt;1, s;1-237
- Vergin, N. (2000) Din, Toplum Ve Siyasal Sistem, Bağlam Yayınları, İstanbul
- Walzer, M. (1992) Sivil Toplum Düşüncesi: Toplumsal Yapılanmaya Doğru Bir Adım, Birikim Dergisi, S;37, s;1-24
- Yıldırım, E. (2005) Apolitik Politikaların İnşacıları Olarak Sivil Toplum, Sivil Toplum, Cilt;3, Sayı;10, s;61-72
- Yıldız, Ö., (2004) Sivil Toplum, Demokrasi ve Çoğulculuk, Sivil Toplum, Cilt;5, Sayı;2, s;85-92
- Yılmaz, A., (2005) Modern Demokrasinin Gelişimi ve Sorunları, Yeni Türkiye Yayınları; İstanbul www.icisleri.gov.tr/sivil-toplumla-iliskiler-genel-mudurlugu
- www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/11/20041123.htm
- www.tev.org.tr/bagis/tr/2/Bagis-Kanallari